

بررسی تطبیقی بازتاب شخصیت اخلاقی حضرت علی(ع) در اشعار معاصر فارسی و عربی

سید حسین سیدی*

تاریخ دریافت: ۹۶/۱/۵

هادی قربان زاده**

تاریخ پذیرش: ۹۶/۶/۱۴

چکیده

زندگی و شخصیت حضرت امیر(ع) همواره از جنبه‌های گوناگون مورد بررسی قرار گرفته است. در این میان شاعران نیز سروده‌های خود را با بهره‌گیری از ابعاد مختلف شخصیتی ایشان، مزین کرده، و بازتاب باورها و اعتقادات خویش را در بستر کلامی مطهر فراهم آورده‌اند. از این رو نوشتار حاضر، با روش توصیفی-تحلیلی و رویکردی تطبیقی و با هدف بهره‌مندی از سجایای اخلاقی ایشان و بررسی تطبیقی ذایقه ملل گوناگون در زمینه ادبی و اعتقادی، تلاش دارد تا مؤلفه‌های علمی و خصیصه‌های اخلاقی آن حضرت را از منظر شعر معاصر(فارسی و عربی)، مورد تحلیل و واکاوی قرار دهد. رهیافت بررسی شخصیت اخلاقی امیرالمؤمنین علی(ع) از این چشم‌انداز، بیانگر این است که موفقیت شاعران فارسی‌زبان، در برخی از موارد، نسبت به هم‌قطاران عربی زبان خود بسیار حائز اهمیت است، اگر چه در ترسیم بیش‌تر موضوعات مطرح‌شده، شاعران عرب زبان گوی سبقت را از همتایان خود در ادب فارسی ربوده‌اند. شاعران عربی زبان، از یک سو در بیش‌تر مطالب پیش‌تازتر بوده، و از سویی دیگر در ساختار محتوایی، عاطفی‌تر؛ و به طور کلی موفق‌تر عمل کرده‌اند.

کلیدواژگان: ادبیات دینی، شعر متعهد، اشعار علوی، درون‌مایه دینی.

seyedi@um.ac.ir

* استاد زبان و ادبیات عربی دانشگاه فردوسی مشهد.

hadiqorbzanade@gmail.com

** دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عربی دانشگاه فردوسی مشهد.

نویسنده مسئول: سیدحسین سیدی

طرح مسأله و ضرورت پژوهش

یگانه شخصیتی که جهان خلقت را شاخص، اسرار نبوت را واقف، و مقام امامت را لایق است *ابوالحسن، ابوتراب، حضرت علی بن ابی طالب (ع)* است. او انسان ممتازی است که زبان از توصیف عظمتش قاصر، و قلم در ترسیم چهره ملکوتی‌اش خجلت زده است. قافیه در مدح و منقبت او تنگ؛ و انبوه واژه‌ها در رثای او نارسا، و صفحات تاریخ با همه گستردگی و پهناوری‌اش محدودند؛ تا ظرف فضایل *ابوالفضایل* قرار گیرند. تبیین مقام حضرت *امیر (ع)* فقط از جوار وحی و کلام صاحب شریعت، حضرت محمد مصطفی (ص) میسر می‌باشد، اما با این وجود هر عالم، محب و عاشقی در حد بضاعت علمی و فهم خود؛ این عصاره آفرینش را ستوده و گوشه‌ای از کمالات شمس آسمان ولایت را به جلوه‌گاه اندیشه معرفی نموده است. در این راستا ادیبان دلداده، آن جناب را مدح و تمجیدها نموده؛ چراکه *امیر مؤمنان علی (ع)* یگانه مولود کعبه، بی‌همتای شخصیت عالم وجود پس از حضرت ختمی مرتبت، در سراسر گیتی می‌باشد که برجستگی‌های کم نظیر و ممتاز شخصیتی ایشان باعث شده تا شاعران و ادیبان با قرایح و ذوق‌های گوناگون، طی اعصار مختلف، زبان به بیان ویژگی‌های والای شخصیت ایشان بکشایند.

در این نوشتار، ضمن چکیده‌ای موجز در رابطه با ادبیات تطبیقی از زاویه دید مضامین و موضوعات، نخست سروده شاعر و ادیب طراز اول از شاعران معاصر فارسی و عربی، که درباره ابعاد علمی و مشخصه‌های اخلاقی آن حضرت سروده است؛ استخراج شده، آنگاه مشخص گردیده، هر کدام از دو طیف شاعران معاصر فارسی و عربی چگونه موفق شده‌اند تا به این مهم جامه عمل بپوشانند. در ادامه به گونه‌ای تطبیقی، اشعار به صورت طبقه‌بندی موضوعی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

جهت غنابخشی هرچه بیش‌تر به مطالعات تطبیقی بین زبان فارسی و عربی، ضروری می‌نماید که هرچه بیش‌تر عناصر مشترک موجود در هر زبان، به صورت موضوعات خاص، مورد پژوهش قرار گیرند. *مولی‌الموحیدین علی (ع)* بدون شک یکی از بهترین و کامل‌ترین اسوه‌های بارز شخصیتی است؛ که با بررسی ابعاد مختلف علمی و اخلاقی آن حضرت، در ضمن بهره‌مندی از سجایای حمیده اخلاقی و شخصیتی ایشان، به عنوان یکی از اصلی‌ترین منابع هدایت بشریت، می‌توان ذائقه ملل گوناگون را در زمینه‌های

مختلف اعتقادی و ادبی به همراه میزان بهره‌مندی از این منبع فیض الهی، در سبک زندگی عملی مقایسه نمود.

سابقه و پیشینه پژوهش

در باب این موضوع به صورت پراکنده تحقیقاتی صورت گرفته است که برای مثال می‌توان رساله دکتری «امام علی(ع) در شعر معاصر عربی» توسط مصطفی شیروی خوزانی را نام برد، لکن بر اساس مطالعات و شواهد موجود، به صورت تطبیقی، و یا اینکه موضوع مورد بحث، از ناحیه شعر فارسی و یا شعر عربی، به صورت مستقل بررسی شده باشد، تا کنون پژوهشی در این زمینه و به این شکل به چشم نخورده است، از این رو پوشش این خلأ پژوهشی و بازشناسی این جریان امری ضروری می‌نماید.

سؤال‌های اساسی پژوهش

- آنچه ذهن نگارنده را به طرح این مبحث به خود معطوف نموده بود و عاملی برای پرداختن به این پژوهش گردید، دستیابی به پاسخ پرسش‌هایی از این دست بود:
۱. آیا شاعران فارسی‌زبان در باب موضوع پژوهش، عاطفی‌تر برخورد کرده‌اند؛ یا شاعران عربی‌زبان؟
 ۲. آیا هر کدام از شاعران دو زبان، تمام مؤلفه‌های مورد بحث را به یک اندازه موفق انعکاس داده، و پیرامون موضوعات یکسانی اشعار خود را مزین ساخته‌اند؟
 ۳. جنبه‌های عاطفی و نوع زبان و ترکیب نیرومند ادبی این نوع اشعار در عصر حاضر چگونه است؟

چارچوب نظری پژوهش

امروزه پژوهش‌های تطبیقی یا مقایسه‌ای، منبعی سرشار از دستاوردهای معرفت بشری است که راهی برای دستیابی به حقایق اصیل مربوط به حوزه‌های مختلف علمی را به روی بشر باز نموده است. تطبیق در پژوهش‌های ادبی از روزگاران دور وجود داشته است: «در ادبیات فارسی و عربی، رابطه دو سویه فرهنگ ملل ایران و عرب موجب تأثیر

و تأثر ادبیات و زبان این ملت‌ها به عنوان بخشی از فرهنگ آن‌ها بوده است» (سیفی، ۱۳۹۱: ۲۷۴). از این رو بررسی تطبیقی چشم‌اندازی است به فرهنگ‌های مختلف با شیوه‌ای روشمند که به «بررسی تلاقی ادبیات در زبان‌های مختلف و روابط پیچیده آن‌ها در گذشته و حال و روابط تاریخی آن از حیث تأثیر در حوزه‌های هنر مکاتب ادبی، جریان‌های فکری، موضوع‌ها، افراد و... می‌پردازد» (اصغری بایقوت، ۱۳۹۱: ۲۸).

نخست اشاره بدین نکته شایسته است، که از طرفی ادبیات تطبیقی، در مفهوم فرانسوی آن، و دیدگاه تطبیق‌گران معاصر آمریکایی، حوزه‌های مورد اختلاف، زمینه‌های تحقیقی و عرصه‌های متنوعی را به خود اختصاص داده است؛ چراکه «ادبیات تطبیقی در مفهوم علمی آن هیچ‌گاه از پریشانی مفهوم، منطق و قلمرو بحث برکنار نبوده است» (نظری منظم، ۱۳۸۹: ۲۳۵). از سوی دیگر، نظر به لزوم صفحات محدود و اختصار نوشتار، از پرداختن به این نظرات چشم‌پوشی نموده‌ایم. از این رو به مقدمه‌چینی در رابطه با رویکرد ادبیات تطبیقی در زمینه «داد و ستد مضامین و موضوعات» پرداخته می‌شود.

خوانش و پژوهش در ادبیات تطبیقی در حوزه‌های گوناگون صورت می‌گیرد؛ که موارد ذیل از آن جمله‌اند:

۱. عوامل انتقال تأثیرات مختلف از ادبیات ملتی و ملت دیگر. عامل این انتقال، نویسندگان و کتاب‌ها هستند؛ ۲. بررسی گونه‌های ادبی، مثل حماسه، نمایشنامه، قصه به زبان حیوانات، تاریخ و... ۳. بررسی موضوعات ادبی؛ ۴. بررسی منابع نویسنده؛ ۵. بررسی جریان‌های فکری؛ ۶. تأثیر و تأثر (کفافی، ۱۳۸۲: ۸).

شایان ذکر است که در میان گستره وسیع ادبیات تطبیقی، حوزه داد و ستد میان موضوعات ادبی از دیرباز مورد توجه پژوهشگران و ادیبان بوده است. برای نمونه می‌توان کتاب آمیدی را تحت عنوان «الموازنة بين ابوتمام والبحتري» و کتاب جرجانی را تحت عنوان «الوساطة بين المتنبي و خصومه» نام برد. با توجه به زمینه‌چینی که درباره رویکرد تأثیر و تأثر در باب مضامین و موضوعات گفته شد؛ معلوم می‌شود که از حوزه‌های نسبتاً گسترده پژوهش در ادبیات تطبیقی، حوزه مضامین و موضوعات است. در میان موضوعات مهم در اندیشه و ادبیات اسلامی متعهد، تحقیق در چگونگی تبلور ویژگی‌های اخلاقی و

علمی حضرت/امیر در شعر معاصر عربی و فارسی می‌باشد؛ زیرا «فرهنگ اسلامی بر هر دو ادب ایرانی و عربی سایه افکند، از این رو بررسی تطبیقی دو هنر مشابه در ادب عربی و فارسی، نتایجی پربار از میزان تأثیر و تأثر میان دو ادب و روشن ساختن جنبه‌های متعدد از اصول هنری را در بر خواهد داشت»(همان: ۲۲).

اهمیت این حوزه، زمانی بیش‌تر احساس می‌شود که بدانیم بسیاری از موضوعات و مضامین، فراملی و جهان شمول‌اند، و نمودهای کم و بیش مشابهی در ادبیات ملت‌های مختلف دارند(سیفی، ۱۳۹۱: ۲۷۴) از همین رو با محوریت رویکرد داد و ستدهای ادبی و حوزه مضامین و موضوعات مشابه، قصد آن است تا به انعکاس مؤلفه‌های علمی و اخلاقی امام علی در شعر معاصر عربی و فارسی، و بررسی و تحلیل این اشعار پرداخته شود.

دانش امام علی(ع)

بی‌شک از برجسته‌ترین صفات امام تبحر فراوان وی در تمامی علوم رایج؛ و نیز رسیدن به اوج قله‌های آن است. در کتاب «ینابیع المودة» چنین آمده است: «قَالَ النَّبِيُّ: أَنَا مَدِينَةُ الْعِلْمِ وَعَلِيٌّ بَابُهَا. قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: وَأَتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا، فَمَنْ أَرَادَ الْعِلْمَ فَلْيَأْتِ بِالْبَابِ»(القندوزی الحنفی، ۱۴۱۶، ج ۱: ۲۰۵). خلفای پیامبر اکرم(ص) در موارد گوناگون، از دریای علم سرشار امام علی(ع) استفاده نموده و بارها به علم بیکران ایشان اعتراف نموده‌اند.

برای مثال عمر بن خطاب در این باره می‌گوید: «أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ مَعْضَلَةِ لَيْسَ لَهَا أَبُو الْحَسَنِ»(الشاکری، ۱۴۱۸: ۴۲۵).

نیز خلیفه سوم، عثمان بن عفان در این باره می‌گوید: «لَوْلَا عَلِيٌّ لَهْلَكَ عُثْمَانُ»(همان: ۴۲۶). ام‌المومنین عائشه مادر بارها در این باره می‌گفت: «أَمَا إِنَّهُ لِأَعْلَمَ النَّاسِ بِالسُّنَّةِ»(همان: ۴۲۸).

دانش امام علی از دیرباز جزء مهم‌ترین موضوعاتی بوده است که مؤلفین زیادی در میان اندیشمندان علوم گوناگون اسلامی، اقدام به تألیفات ارزنده‌ای در زمینه آن نموده‌اند. شاعران قرون مختلف هم از این قافله عقب نمانده، و در عصر حاضر بسیاری از آثار خود را به ذکر علم امام مزین و آراسته نموده‌اند؛ برای مثال حسن ابورحی شاعر

برجسته عربی، منبع هزار باب علم/امام را پیامبر(ص) معرفی کرده، و می‌گوید غیر از امام کسی نتوانسته مضمون «سلونی» را به کار ببرد:

وَرثَ الْعِلْمَ عَنْهُ فِي أَلْفِ بَابٍ كَلُّ بَابٍ تَخَالَهُ لَجِيًّا
لَمْ يَقُلْ عَالِمٌ سِوَاهُ سَلُونِي ثُمَّ لَمْ يَفْتَضِحْ وَكَانَ عِيًّا

(همان: ۳۵۰)

از دیگر شاعران خوش‌قریحه عربی زبان، ابوبکر بن شهاب است که درباره علم آن حضرت می‌گوید: «این تنها علی/امیر مؤمنان است که یاری‌دهنده پیامبر و دینش است، و پس از رسول اکرم از عالم‌ترین دانشمندان دینی نسبت به حلال و حرام خداوند می‌باشد»:

عَلِيٌّ أَخُو الْمُخْتَارِ نَاصِرِ دِينِهِ وَمَلَّتْهُ يَعْسُوبُهَا وَإِمَامُهَا
وَأَعْلَمُ أَهْلَ الدِّينِ بَعْدَ ابْنِ عَمَةٍ بِأَحْكَامِهِ مِنْ حَلَّهَا وَحَرَامِهَا

(همان: ۵۶)

حکیم/صفهانی اولین شاعری است که در این زمینه اشعار زیبایی را به نظم کشیده است. او در قصیده‌ی غرایبی با نام «علی بازوی علم» چنین می‌گوید:

عَلِيٌّ شَخْصٌ أَيْجَادَ رَأْيَ قَلْبٍ وَ قَالِبٍ عَلِيٌّ بَحْرٌ أَوْتَادَ رَأْيَ فَلَكَ وَ لَنْجَرٍ
عَلِيٌّ بَازَوِي عِلْمٍ رَأْيَ زُورٍ بَازَوِي عَلِيٌّ لَشْكَرٍ حَلْمٍ رَأْيَ پِشْتِ لَشْكَرٍ

(شاهرخی، ۱۳۷۶: ۲۴۵)

معینی کرمانشاهی دومین شاعر معاصر ادب فارسی از ذکر این مهم غافل نمانده و در ضمن اشعار زیبای خود می‌گوید:

شَمْشِيرٌ بِهٖ يَكُ دَسْتٌ وَ قَلَمٌ دَسْتٌ دُغْرٌ دَاوَدٌ اَنْ رَهْ سِپَرِ عَشْقِ هَمِيْنِ بَارِ سَفَرِ دَاوَدٌ
اَنْ تَيْغٌ كَشَّ خَصْمَ كَشَّ شِيْرٍ دَلَّ عَشْقِ بَرِ اَهْرَمَنْ جَهْلٍ وَ خِرَافَاتِ ظَفْرِ دَاوَدٌ

(جواهری وجدی، ۱۳۷۱: ۵۰ و ۵۱)

بررسی و تحلیل

نمایندگان شاعران معاصر عربی، در ضمن آوردن آرایه‌های بدیع از جمله تکرار، جناس، تلمیح، تشبیه و اقتباس، به مراتب موفق‌تر از همتایان معاصر خود در ادب فارسی

عمل کرده‌اند؛ چراکه با وجود عدم اشتراک دو شاعر عرب زبان در مذهب با هم‌قطاران خود در ادبیات فارسی؛ و نیز این امر که آن دو اساساً سنی مذهب هستند، شعر آن‌ها به صورت کلی و علی‌الخصوص در رابطه با علم/امام علی از مدح و منقبت‌های گفته نشده شاعران شیعه و نیز اشعار ذکر شده از آنان؛ در رابطه با این موضوع بسیار جالب‌تر و زیباتر نمود پیدا کرده است. علاوه بر این، امام علی در شعر عربی، به عنوان یکی از اساسی‌ترین ارکان علوم اسلامی بعد از پیامبر انعکاس فوق‌العاده‌ای دارد. در صورتی که در شعر فارسی این چنین نیست.

مضاف بر اینکه، در شعر عربی مستقلاً ابیات دلنشینی را به موضوع مورد نظر اختصاص داده‌اند، در حالی که در شعر شاعران فارسی‌زبان این امر در ضمن مضامین دیگر درج شده و از استقلال موضوع کم‌تری برخوردار است. شعر شاعران عرب‌زبان مبسوط‌تر و از لحاظ کیفیت و تعداد ابیات و عبارات به منظور بیان مضمون مورد نظر، از کثرت و تنوع بیش‌تری برخوردار است. هر دو طیف از شاعران ادب پارسی و عربی، مضمون مورد نظر را در قالب یک سبک قدیمی به منظور سرودن شعر خود آورده‌اند.

فصاحت و بلاغت امام علی(ع)

در عرصه فصاحت و بلاغت کلام نیز، امام علی بی‌نظیر بوده چراکه «آن حضرت امام الفصحاء و سید البلغاء است» (آذرشب، ۱۳۸۴: ۱۴۱). اوج کمال و نهایت فصاحت و بلاغت امام در کتاب نهج‌البلاغه به نمایش درآمده است. در این زمینه همین بس که «گفته می‌شود کلام حضرت علی دون کلام خالق و ما فوق کلام مخلوق است» (الفاخوری، ۱۴۲۴، ج ۱: ۳۵۱). این موضوع چنان توجه شاعران را به خود جلب نموده، که در قالب اشعار دلکش، به بیان این ویژگی پرداخته‌اند. برای نمونه شاعر توانمند سعودی، ناجی بن داود حرز درباره این مطلب چنین می‌سراید: هنگامی که شمشیر بیان کند شود، و کلام در میان سر و صداهاى مختلف، تأثیرش را از دست دهد، ای امیرالمؤمنین ما چشم به راه تو هستیم:

عظفا امیر المومنین إذا نبا
عذب البیان ومخدم الاشعار
وتنهذ القلم الأسیر فاخرست
أهاته ترسانه الأشرار

وتلاشت الکلمات بین هدیراً لات الدمار وقاذفات النار

(شیروی خوزانی، ۱۳۸۱: ۹۸)

همچنان که محمد هاشمی بغدادی از شاعران برجسته عراقی در این باره می‌گوید، امام علی در بین خطیبان چیره‌دست عربی با دریای سرشار از علوم مختلف به پا خواست، در حالی که اشخاص ستم‌پیشه هرگز توان شنیدن کلام بلیغ را نداشته و از راه هدایت گریزان بوده است:

وجاء علی هاتفا فکانما	هو البحر مملوء الجوانب زاخر
فقام خطیبا بینهم الف مره	لینصر حقا جل فیہ التشاجر
وما هم بما لم یسمعوا من بلاغة	وقد جار عن سبل الهدایه جائر

(همان: ۹۹) مشفق کاشانی نماینده شاعران معاصر فارسی در رابطه با فصاحت و

بلاغت امیر بیان می‌سراید:

بود دست خدا با او نشان هل آتی با او	لوای انما با او که منشور ظفر بندد
در آیین سخنرانی شود در گوهر افشانی	که با الطاف یزدانی سخن در مشک تر بندد

(شاهرخی، ۱۳۷۶: ۲۴۵)

چنانکه گفته شد حکیم صفای اصفهانی در قصیده ماندگار «علی بازوی علم» قدرت فصاحت و بلاغت امیر سخنوران را به تصویر و نظم کشیده است.

بررسی و تحلیل

شاعران توانمند و خوش‌قریحه عرب‌زبان از نمایندگان شعر معاصر عربی، جریان فصاحت و بلاغت کلام امام علی را بسیار هنرمندانه به تصویر کشیده‌اند. شعر آنان از موسیقی کلام و صنایع گوناگون ادبی مانند تشبیه، مراعات نظیر، تشخیص و اشتقاق برخوردار است. این کلمات موزون هم از لحاظ معنی و هم از لحاظ وزن ظاهری، بهترین احساس و عاطفه را در مخاطب ایجاد می‌نماید. شاعران فارسی‌زبان معاصر، از آرایه‌های بدیع ادبی به منظور بیان فصاحت و بلاغت حضرت استفاده کرده‌اند که بار عاطفی خاصی را به همراه دارد، اما پرداختنشان به این موضوع، نسبت به هم‌تایان عربی خود، کلی‌تر بوده و به جزئیات آن عرصه ره نیافته‌اند. به طور کلی، می‌توان چنین بیان داشت

که شاعران فارسی‌زبان و عربی‌زبان از قالب تقلید در شعرهای مورد بحث رنج می‌برند، چنانکه بار عاطفی اشعار شاعران عربی‌زبان نسبت به شاعران فارسی‌زبان بیش‌تر است.

زهد حضرت علی(ع)

بر اساس قرآن کریم، سنت نبوی و نیز سیره معصومین زهد یکی از اصول اساسی اخلاق انسان مسلمان به شمار می‌آید. با مراجعه به سیره /مأم علی درمی‌یابیم که آن حضرت حقیقتاً سرور همه پارسایان عالم است؛ چراکه بر اساس فرموده خود ایشان دنیا را سه بار طلاق داده است: «قد طلقک ثلاثاً» (علی بن ابی‌طالب، ترجمه دشتی، ۱۳۸۳: ۴۵۴). کتب تاریخی و سیره راجع به زهد ایشان فراوان سخن رانده‌اند برای مثال در «البدایة والنهائة» آمده است: «مأم علی یک شمشیر داشت که به منظور فروش آن را به بازار برد. بعد از فروش آن فرمود: اگر چنانچه من مبلغ چهار درهم برای خرید یک لباس داشتم، آن را نمی‌فروختم. ایشان از فروشنده‌ای که او را نمی‌شناخت خرید نمود و زمانی که پیراهن می‌خرید، با دستانش آستین‌های آن را اندازه گرفته و مابقی آن را برش می‌داد» (ابن کثیر، ۱۴۰۸، ج ۸: ۴) طلایه‌داران عرصه ادبیات، این ویژگی ممتاز را بسیار مورد توجه قرار داده و با عبارات بسیار شیوا و نغز، آن را توصیف نموده‌اند. محمد سعید جشی شاعر برجسته عربی راجع به زهد ایشان را چنین توصیف می‌کند که مال و دارایی هم چون طلا در دسترس اوست اما بسیار کریمانه و زاهدانه از آن صرف‌نظر می‌کند و به دینار می‌گوید غیر او را بفریبد چراکه آن حضرت در برابر مادیات فریفته نمی‌شود:

المال بین یدیه تبر سائل وهو الکریم الزاهد المرتفع

قد قال للدینار غر مغفلاً انا لی یغرینی نضار یلمع

(الشاکری، ۱۴۱۸، ج ۵: ۲۵۹)

موسوی گرمارودی درباره زهد /مأم علی می‌گوید: چگونه این‌چنین بلند که بر زبر ماسوا ایستاده‌ای در کنار تنور پیرزنی جای می‌گیری و زیر مهمیز کودکانه بچگان یتیم، و در بازار تنگ کوفه...؟ پیش از تو هیچ خدایی را ندیده بودم که پای‌افزاری وصله‌دار به پا کند، و مشکی کهنه بر دوش کشد و بردگان را برادر باشد. خدا را، اگر از شمشیرت هنوز

خون منافق می‌چکد، با گریه یتیمکان کوفه، هم‌نوا مباش! شگرفی تو عقل را دیوانه می‌کند و منطق را به خودسوزی وامی‌دارد (موسوی گرمارودی، ۱۳۵۷: ۳۱ و ۳۲).

بررسی و تحلیل

شاعر توانمند عربی، زهد حضرت را طی آرایه‌های متنوع و زیبای ادبی همچون مراعات النظیر، تشبیه، تشخیص و واردکردن معانی عاشقانه در شعرش، می‌آورد. اشعار وی در قالب تقلیدی، دارای فخامت و موسیقی زیبای کلام و معانی لطیف بوده، و با وجود اختصار در شعرش این مضمون را به بهترین وجه ممکن به تصویر کشیده است. نظم فارسی بسیار هنرمندانه تمامی صفات واقعی موجود در قول و عمل / امام را که نشانگر زهد حقیقی می‌باشد، در قالب شعر به بهترین نحو ممکن به رشته تحریر درآورده است.

این شاعر توانمند همه این معانی را در خلال آرایه‌های زیبای ادبی مانند تلمیح، تشبیه، اغراق، اقتباس و تشخیص، به پیشگاه مخاطب تقدیم می‌نماید. شاعر فارسی زبان در این موضوع از بیانی عاطفی و احساس رقیق‌تر در شعر خود برخوردار بوده و به صورت جزئی این موضوع را بیان داشته است. او در این راه از قالب بیرون آمده، در حالی که شاعر عرب زبان از این نظر، از کهنگی قالب رنج می‌برد. در هر حال در این نمونه شاعر فارسی‌زبان از موفقیت بیش‌تری برخوردار است.

بخشش امام علی (ع)

آن امام همام ضمن تاسی به قرآن کریم و سنت نبوی در مسیر این اصل مهم اسلامی و در راه تعدیل ثروت‌های کلان جامعه، تلاش فراوان نمود و همواره یار و یاور محرومان و طبقات مستضعف جامعه بودند.

امام علی ضمن اینکه خود از سخی‌ترین ابناء زمانه‌اش بود، سایر مسلمانان را نیز بر لزوم التزام به این رکن رکین جامعه اسلامی سفارش می‌نمود. چنانکه قرآن کریم در آیات ولایت و آیات ۵۵-۵۶ سوره مائده و در سوره «هل اتی» و دیگر آیات، بارها ایشار، موااسات و بخشش ایشان را ستوده و نیز بیانات فراوان پیامبر در شأن آن حضرت شاهد

حقی بر این امر می‌باشد. ایشان خطاب به /مأم حسن می‌فرماید: «در واقع میزان برخورداری تو از دنیا به اندازه‌ای است که بتوانی با آن آخرت خود را بسازی، لذا در مسیر حق خرج کن و خزانه‌دار دیگران نباش» (متقی هندی، ۱۴۰۹، ج ۱۶: ۱۸۰).

این موضوع حجم وسیعی از آثار دانشمندان علوم را به خود اختصاص داده، و شاعران و ادیبان نیز از این موهبت بی‌نصیب نمانده‌اند. مدین موسوی شاعر توانمند معاصر عراقی است که /مأم را با لفظ امیر بخشش و فضل مورد خطاب قرار داده، و می‌گوید: برای تو کافی است که کرم، دستان بخشنده تو را می‌ستاید:

یا امیر الندی وحسبک مجدا
ان یکون الندی لکفک مجدا
(الشاکری، ۱۴۱۸، ج ۵: ۳۷۴)

اسماعیل خلیل ابوصالح این صفت ممتاز /مأم را این‌گونه می‌ستاید: بخشش به کرم تو ملحق می‌شود و در فضل تو همین بس که آیات کلام‌الله بر بخششات شهادت می‌دهند:

کل الوجود قد ازهی یتالق
وغلبه من ذکری علی رونق
والجود بذل النفس الذی
قدمته جود بذلک یلحق
یکفیک من آی الکتاب شواهد
ان ما جناه المطلوب سیزهق
(همان: ۳۵۶ و ۳۵۷)

صفی علیشاه درباره بخشش مولا چنین می‌سراید:

گه سه نان داد و خویش حامد خویش
زان کنایت به هفده آیت شد
گاه اندر نماز خاتم داد
ختم بر دست او مروت شد
جود ذاتی او ز سر قدم
بر حدوث دو کون علت شد

(صفی علیشاه، بی تا: ۸۵)

پژمان بختیاری از دیگر شاعران پر توان پارسی، اشعار زیبایی را در این رابطه به رشته نظم در آورده است:

پیوند الفت با علی
ره نیست از ما تا علی
مولا علی، مولا علی
مسند فروز هل اتی
بستیم از جان یا علی
سلطان شهر لافتی

بحر کرم، کان عطا
در ملک دین، یکتا علی
مولا علی، مولا علی

(بختیاری، ۱۳۸۲: ۲۹۸)

بررسی و تحلیل

مدین موسوی به عنوان نخستین نماینده شاعران عربی‌زبان، در ضمن آوردن آرایه‌های بدیع و گوناگون ادبی از جمله تکرار، جناس و تشخیص در توصیف موضوع مورد نظر بسیار موفق عمل کرده است. شعر وی از بیانی جذاب، احساس، عاطفه و موسیقی کلام زیبایی برخوردار بوده؛ گرچه در قالب شعر تقلیدی سروده شده است، اما با طراوت خاصی توانسته این مضمون را به تصویر بکشد. / اسماعیل خلیل از دیگر شاعران عربی، برای بیان این معانی زیبا، از برترین عبارات و در قالب زیباترین صنایع ادبی هم چون تلمیح، تکرار، و اقتباس بهره گرفته است. صفی‌علیشاه این مضمون را در چارچوب آرایه‌های متنوع ادبی و در نهایت ایجاز و عباراتی نیکو سامان داده است. پژمان بختیاری از دیگر چکامه‌سرایان، بسیار استادانه / امام را دریای بخشش و معدن کرم می‌شناساند، و همه این معانی را در قالب عناصر بلاغی چون تکرار، اقتباس، تشبیه و اشتقاق می‌آورد. او در این راستا از موسیقی شعر زیبایی بهره گرفته، که قدرت عاطفه و احساس آن، القای بهتر معنا و گویایی دریافت کلام را می‌رساند. خلاصه سخن، شاعران فارسی‌زبان در زمینه ذکر کرم / امام علی از بیانی عاطفی‌تر و احساسی‌تر در شعر برخوردار بوده، و به صورت گسترده، و به گونه‌ای مبتکرانه و به دور از تقلید، این مفهوم را بازگو کرده‌اند.

شجاعت امام علی (ع)

شجاعت از بارزترین شاخصه‌های حضرت می‌باشد که در منابع اسلامی شهره عام و خاص گشته است. بدون شک / امام علی از دل‌اورترین پهلوانان بشری است، که ضمن بروز دل‌آوری‌های فراوان در جنگ‌های مختلف، هیچ‌گاه با مبارزی مبارزه ننمود مگر این‌که حتماً او را از پای در آورده است. / ابن‌اثیر راجع به دل‌آوری / امام علی می‌آورد: «مبارزی همچون علی ندیده‌ام که به جنگاوری شهرت داشته و آگاه به فنون و آداب جنگ و مبارز

باشد» (ابن اثیر، ۱۳۶۴، ج ۱: ۳۵۹) حیدر کرار در عرصه نبرد علیه سران شرک، بهترین نمونه‌های شجاعت و دلیری را ثبت نموده است. شاعران و ادیبان به نوبه خود به ذکر دلاوری‌های آن حضرت، رونق دیگری بخشیده‌اند، حسین جامع، شجاعت امام را جلوه‌گر خشم خداوند دانسته که در صحنه‌های رزم همچون کوهی استوار بوده و پهلوانان زیادی در عرصه پیکار به هلاکت رسانده است:

أیها الکرارُ یا ملحمه	فی سبیل الله عزماً وحساما
کنت طوداً والوغي ملتهباً	تتلقاه نبالاً وسهاما
کم هزبر خُشیت سطوت	رحت تردیه علی الرغم رغاما

(الشاکری، ۱۴۱۸، ج ۵: ۳۹۱)

عبدالرحمان سقاف از دیگر شاعران توانمند، در باب شجاعت/امام می‌گوید: آیا شخصی به غیر از ابوتراب در مقابل مبارزه طلبی عمرو بن عبدود و یا مرحب توانسته برود؟ و جز او کسی در بستر پیامبر خوابید، در حالی که دشمنانش در انتظار کشتنش بودند؟

ویضربه من ذی الفقار لمرحب	شالت نعامته کاس الدابر
من غیر خلف النبى بفرشه	وعدها ترصد قتله بخناجر

(شیروی خوزانی، ۱۳۸۱: ۱۳۰)

مشفق کاشانی از چهره‌های بارز ادب فارسی، این چنین دلیری حضرت را بیان می‌دارد:

صف شکن پهنه میدان علی	نور هدی، مظهر یزدان علی
گوی فلک در خم چوگان او	جان جهان در گرو جان او
کفر به نیرنگ چو دفتر گشود	بر شد و بر هم زد و خیبر گشود

(کاشانی، ۱۳۷۲: ۸۱)

بررسی و تحلیل

شاعران سرشناس جهان عرب، جریان دلاوری/امام علی را بسیار هنرمندانه، و با استفاده از موسیقی کلام و صنایع ادبی بیان داشته‌اند، که در نهایت این کلمات هم از

لحاظ معنی و هم از لحاظ وزن ظاهری، بهترین احساس و عاطفه را در مخاطب ایجاد می‌نمایند. شاعر فارسی زبان، ضمن برشمردن اوصاف کلی و حقیقی جنگاوری مولا و بهره‌گیری از کلمات موزون و موسیقی ویژه، از آرایه‌های بدیع ادبی هم چون تشبیه، تکرار، جناس، تلمیح و اقتباس استفاده کرده است. پرداختن وی به این موضوع در مقایسه با همتایان عرب خود، مبسوط‌تر، و با مهارت بیش‌تر این مضمون را ترسیم می‌کند؛ که این امر را می‌توان در بهره‌گیری از کلمات آهنگین‌تر، در ضمن صنایع زبانی ادبی، و نیز دوری از بکاربردن کلمات ثقیل جست‌وجو کرد. به صورت کلی می‌توان گفت که از یک سو سایه تقلید بر شعرهای مورد بحث سنگینی می‌نماید، از سوی دیگر بار عاطفی اشعار فارسی نسبت به شاعران عرب‌زبان بیش‌تر است.

صداقت امام علی(ع)

امام علی از جمله برترین بندگان پروردگار بود که صداقت در تمامی زندگی ایشان تجسم پیدا می‌نماید. کتب معتبر تاریخی ابعاد صداقت مولا را در زندگی عملی ایشان به خوبی منعکس نموده‌اند. شاعران و ادیبان نیز، این صفت ممتاز را به خوبی ستوده و به رشته نظم درآوردند. *عبدالمنعم فرطوسی*، در رابطه با صداقت آن حضرت می‌گوید: پیامبر(ص) به هنگام معراج فرمود: پروردگار از من سؤال کرد دوست‌داشتنی‌ترین و بهترین بندگان من در نزد تو چه کسی است؟ عرض کردم: برادر و حبیبم، *علی*. جبرئیل نزد من آمد و چنین فرمود: ﴿وَوَهَبْنَا لَهُمْ مِنْ رَحْمَتِنَا وَجَعَلْنَا لِسَانَ صِدْقٍ عَلِيًّا﴾ (مریم/۵۰):

قلت ربی اخی و صهری علی و حبیبی و سید الاوصیاء

قد جعلنا لسان صدق علیا لهم بعد اکرم الأصفیاء

(فرطوسی، ۱۹۷۷: ۲۲۲ و ۲۲۳)

ابوالحسن ورزی درباره صداقت امام این‌گونه طبع‌آزمایی نموده است:

بیزار از دروغ و بری از دروغگو پیوسته یار اهل صفا بودی ای علی

هرگز تو را ز مرگ به دل وحشتی نبود چون در وجود دوست فنا بودی ای علی

آماده شهادت و ایثار جان و مال در هر زمان و در همه جا بودی ای علی

(جواهری وجدی، ۱۳۷۱: ۲۴۸ و ۲۴۹)

بررسی و تحلیل

شاعر عرب‌زبان در قالب عباراتی زیبا، ضمن در نظر گرفتن اوصاف بی‌بدیل مولا از زبان پیامبر که طی گفت‌وگو با پروردگار در شب معراج رخ داده است، به این امر اذعان می‌نماید که /میر المؤمنین علی(ع) از جمیع جهات کاملاً بی‌نظیر است، سپس با ذکر آیه ۵۰ سوره مریم مؤیدی در تثبیت صفات پاکی و صداقت مولا می‌آورد. وی این مضامین را با صناعی چون اقتباس و تلمیح می‌آورد، همچنین اشعار وی در قالب شعر تقلیدی، از فخامت، موسیقی و نظم آهنگ کلام و معانی لطیفی برخوردار است. نماینده شعر فارسی، در کمال چیره‌دستی، تمامی صفات واقعی موجود در قول و فعل /امام را به بهترین وجه ترسیم می‌کند. این شاعر توانا، از عناصر زیبای بلاغی مانند اشتقاق، تضاد، تکرار و مراعات النظیر بهره گرفته، و نیز شعر وی از بیانی عاطفی و احساسی‌تر برخوردار است. این دو شاعر در بیان این مفهوم از قالب تقلید بیرون نیامده و هر دوی آنان برای به تصویر کشیدن مطلب فوق از هرگونه تکلف پرهیز نموده‌اند.

خلافت امام علی در جامعه اسلامی

حضرت /میر(ع) بهترین اسوه و الگوی حاکمی اسلامی و الهی را در جریان حکومت خویش برای نخستین بار پس از رسول خدا، به منصفه ظهور و بروز گذاشت، چنانکه مظاهر ولایت و حکومت علوی، به طرز اعجاب‌انگیزی در ادبیات ملل گوناگون، تبلور پیدا کرد: «بازتاب حکومت عدالت محور علوی در ادب عربی روشن می‌نماید که عدل و عدالت علوی را همه مردم از شیعه و سنی و مسلمان و مسیحی و... پذیرفته، و آن را می‌ستایند» (شیروی خوزانی، ۱۳۹۲: ۱۲). شاعران و ادیبان مسلمان بر حسب قریحه خود به تصویرپردازی گوشه‌ای از آن پرداختند، برای نمونه محمد جمال هاشمی، شاعر فرهیخته عراقی، اینگونه سخن رانده که در خلافت مولا مستمندان و ثروتمندان از نفع یکسان اقتصادی برخوردار می‌شوند، و تمامی توده‌های جامعه به شکل یکسان از سود بازارها بهره‌مند می‌گردند:

اقتصاد نفع مشترک	شاطر المعز فيه الاثرياء
یمنح العامل ما يأمله	وذوی المعمل ما یکفی ارتواء

فجميع الناس في ارباح ما تنتج الاسواق صاروا شركاء

(شیروی خوزانی، ۱۳۸۱: ۱۹۸)

معینی کرمانشاهی در رابطه با روش خلافت و حکومت حضرت /میر چنین سروده است:

به فرمان مالک، علی بر نوشت چو بر ملک مصر آمدش سرنوشت
حقوقش بیاید به حد کفاف که رایش نه در حق شناسی خلاف
علی در حکومت ببین خود که بود چو گفتار را در عمل می نمود

(معینی کرمانشاهی، ۱۳۷۸: ۱۱۳۷)

بررسی و تحلیل

شاعر عرب زبان در قالب آرایه‌های زیبای ادبی شیوه حکومت‌داری حضرت را بی نظیر دانسته، و علت را در خلافت او ریشه اسلامی داشتن، بیان می کند. این اشعار به گونه‌ای تقلیدی، اما با فخامت و موسیقی زیبای سخن به همراه معانی لطیف و عدم اطاله کلام، به نظم درآمده‌اند. شاعر فارسی زبان، این معانی را در خلال تشبیهات بدیع و آرایه‌های متنوع ادبی مانند تلمیح، اشتقاق، جناس، تضاد و مراعات النظیر برمی شمارد؛ و در ضمن عباراتی دلنشین، اشاره‌ای گذرا به زهد، مردم‌گرایی، قرآن‌مداری، حق‌طلبی و عدالت‌گرایی حاکم اسلامی می نماید. شعر فارسی در مطالعه تطبیقی نسبت به همتای عربی زبان، از بیانی عاطفی تر و احساسی تر برخوردار است، و به شکل مبسوط و گسترده تر موضوع را بیان کرده است. اما هر دو شاعر در توصیف این مفهوم، از تقلید در قالب شعری رنج می برند.

نتیجه بحث

نوشتار پیش رو، بازتاب قطره‌ای از دریای بیکران خصیصه‌های علمی و مؤلفه‌های اخلاقی علوی که در شعر معاصر فارسی و عربی به تصویر کشیده شده را مورد کنکاش و تحلیل قرار داده است. در این چارچوب، نخست مطالبی درباره ادبیات تطبیقی بر اساس رویکرد دادوستد در زمینه مضامین و موضوعات مطرح گشته و سپس با تأکید بر رویکرد

داد و ستدهای ادبی و اینکه حوزه موضوعات و مضامین در ادبیات تطبیقی، گستره وسیعی داشته، انعکاس سیره اخلاقی و علمی علوی به عنوان الگویی برتر در میان سرایندگان معاصر فارسی و عربی پیگیری شده است. به طور کلی، مطالعه تطبیقی آثار مورد بحث می‌توان نتایج زیر را در برداشته باشد:

الف: هر دو گروه از شاعران معاصر عربی‌زبان و فارسی‌زبان به الگو قرار دادن آن/امام همام تصریح دارند.

ب: منزلت مولا نزد شاعران و ادیبان عربی و فارسی از تیلور انکارناپذیری برخوردار بوده است.

ج: شاعران غیر شیعه، علی‌الخصوص شاعران غیرمسلمان، از تفرقه‌افکنی دشمنان اسلام و بشریت تأثیر نپذیرفته، و اشعار خود را با ذکر گوشه‌هایی از ابعاد علمی و اخلاقی حضرت علی مزین و آراسته نموده‌اند.

همچنین جهت بازشناسی دقیق و ریزنگری از پژوهش تطبیقی در اشعار علوی مرتبط با خصوصیات علمی و مؤلفه‌های اخلاقی حضرت/امیر که در دوران معاصر زیسته‌اند، و نیز بررسی و تحلیل این آثار ارزشمند ادبی، می‌توان برجستگی‌های زیر را بیان نمود:

در بین شاعران عربی زبان، تعداد شاعران عراقی بیش‌تر از هم‌قطاران آن‌ها بوده، سپس شاعران عربستانی در مرتبه دوم و در ادامه ادیبان لبنان قرار دارند. در میان شاعران فارسی‌زبان ملاک پژوهش، بررسی اشعار شاعران ایران‌زمین بوده است. در اکثر موضوعات ذکر شده شاعران عرب زبان پیش‌تازتر بوده و عاطفی‌تر برخورد کرده‌اند، حال آنکه شاعران ادب فارسی در بیش‌تر موارد نه‌تنها از عاطفه و احساس کم‌تری در شعر بهره برده‌اند، بلکه در ضمن موضوعات دیگر به ذکر این مؤلفه‌های علمی و اخلاقی اقدام نموده‌اند. اشعار متعلق به توصیف‌ناپذیر بودن/امام علی در بین شاعران هر دو گروه، دارای جذابیت بیش‌تری بوده و از عاطفه و احساس سرشاری برخوردار است. تعدادی از شاعران دو زبان، در توصیف نمودن جنبه‌های مختلف/امام، شعر خود را از قید تقلید رها ساخته‌اند. آن‌ها هم در قالب و هم در مضمون، نسبت به همتایان خود دست به نوآوری زده‌اند. فضای غالب در اشعار ادیبان فارسی‌زبان پیرامون خصیصه‌های بخشش و شجاعت و خلافت حضرت می‌باشد، که پرداختن به این موارد برجستگی و نمود بیش‌تری دارد. با

آنکه شاعران عربی زبان مضامین فراوانی و عمده‌ای را به رشته نظم درآورده‌اند، و پیرامون دیگر خصوصیات والای علمی و اخلاقی / امام طبع آزمایی کرده‌اند. در نهایت باید اذعان نمود که به جز موضوعات ذکر شده (بخشش، شجاعت، و خلافت)، شاعران عربی زبان در رابطه با ترسیم نمودن جنبه‌های مختلف علمی و شناسه‌های اخلاقی / امام علی در بقیه موارد موفق‌تر عمل کرده‌اند.

کتابنامه

قرآن کریم

کتب فارسی

- ابن ابی طالب، علی. ۱۳۸۳ش، **نهج البلاغه**، ترجمه محمد دشتی، قم: مؤسسه انتشارات حضور.
- بختیاری، پژمان. ۱۳۸۲ش، **دیوان اشعار**، بی جا: پیک فرهنگ.
- برقی، سید محمدباقر. ۱۳۷۳ش، **سخنوران معاصر ایران**، قم: نشر خرم.
- جواهری وجدی، غلام حسین. ۱۳۷۱ش، **علی(ع) در شعر و ستایش فارسی**، تهران: انتشارات بوعلی.
- شاهرخی، محمود و کاشانی، مشفق. ۱۳۷۶ش، **آئینه آفتاب**، تهران: انتشارات اسوه.
- شیروی خوزانی، مصطفی. ۱۳۸۱ش، **امام علی(ع) در اشعار عربی معاصر**، قم: دانشگاه قم.
- صفی علیشاه، حاجی میرزا حسن. بی تا، **دیوان اشعار**، مقدمه دکتر تقی تفضلی و به کوشش منصور شفیق، بی جا: انتشارات بنگاه مطبوعاتی صفی علیشاه.
- طرزی، غلام محمد. ۱۳۱۱ش، **کلیات اشعار**، کراچی: بی نا.
- کاشانی، مشفق. ۱۳۷۲ش، **مجموعه شعر آئینه خیال**، تهران: سازمان انتشارات کیهان.
- کفافی، محمد عبدالسلام. ۱۳۸۲ش، **ادبیات تطبیقی (پژوهشی در باب نظریه ادبیات و شعر روایی)**، ترجمه سید حسین سیدی، چاپ اول، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
- معینی کرمانشاهی، رحیم. ۱۳۷۸ش، **شاهکار**، از فروپاشی ساسانیان تا برآمدن سامانیان، **تاریخ منظوم ایران**، بی جا: انتشارات سنایی.
- موسوی گرماردی، علی. ۱۳۵۷ش، **در سایه سار نخل ولایت**، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

کتب عربی

- ابن اثیر، محمد بن عبدالکریم. ۱۳۶۴ش، **النهاية فی غریب الحدیث والأثر**، قم: مؤسسه اسماعیلیان للطباعة والنشر والتوزیع.
- ابن حجاج نیشابوری، مسلم. بی تا، **صحیح مسلم**، بیروت: دار الفکر.
- ابن کثیر، أبو الفداء إسماعیل بن عمر. ۱۴۰۸ش، **البدایة والنهاية**، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابوزرق، یوسف. ۱۹۹۲م، **دیوان**، بیروت: دار الجیل.
- آذرشب، محمدعلی. ۱۳۸۴ش، **الأدب العربی وتاریخه حتی نهاية العصر الاموی**، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها(سمت).
- الشاکری، حسین. ۱۴۱۸ق، **علی فی الکتاب والسنة والأدب**، قم: ستاره.

الفاخوری، حنا. ۱۴۲۴ق، **الجامع فی تاریخ الأدب العربی**. قم: منشورات ذوی القربی. فرطوسی، عبدالمنعم. ۱۹۷۷م، **ملحمة اهل البيت**. بیروت: دار الزهراء للطباعة والنشر والتوزيع. القندوزی الحنفی، شیخ سلیمان بن ابراهیم. ۱۴۱۶ش، **ینابیع المودة**، بی جا: دار الاسوة للطباعة والنشر. متقی هندی، علاء الدین. ۱۴۰۹ق، **کنز العمال**، بیروت: مؤسسة الرسالة.

مقالات

اصغری بایقوت، یوسف و دهرامی، مهدی. ۱۳۹۱ش، «مقایسه تطبیقی ساختار و محتوای قصاید عربی خاقانی با معلقات سبع»، فصلنامه پژوهش‌های زبان و ادبیات تطبیقی، شماره ۳، دوره ۳، ص ۲۸.

سیفی، طیبه و مرادی، کبری. ۱۳۹۱ش، «بررسی تطبیقی بسامد کاربرد رنگ در اشعار نیما یوشیج و بدر شاکر سیاب»، مجله ادب عربی، شماره ۳، سال ۴، ص ۲۷۴.

شیروی خوزانی، مصطفی. توکلی محمدی، محمودرضا. ۱۳۹۲ش، «تیلور ویژگی‌های حکومت عدالت محور علوی در شعر معاصر عربی»، پژوهشنامه نهج البلاغه، شماره اول، سال اول، ص ۱۲.

مسبوق، سیدمهدی و نظری منظم، هادی و الوار، کبری. ۱۳۹۱ش، «از عقل ناصر خسرو تا عقل ابوالعلاء، پژوهشی تطبیقی در حوزه موضوعات و مضامین»، نشریه علمی پژوهشی ادبیات تطبیقی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان، شماره ۶، سال سوم، ص ۲۱۰.

نظری منظم، هادی. ۱۳۸۹ش، «ادبیات تطبیقی: تعریف و زمینه‌های پژوهش»، نشریه علمی پژوهشی ادبیات تطبیقی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان، شماره ۲، سال اول، ص ۲۳۵.